

едиција

**а
на
гр
е
м**

Уредник
Ален Бешић

Copyright © Јелена Ангеловски, 2025.

Copyright © за ово издање Културни центар Новог Сада, 2025.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може се користити нити репродуковати у било ком облику без писмене сагласности издавача.

ЈЕЛЕНА
АНГЕЛОВСКИ

Сеизмограф
људског квара

Књига о Тишми

мами и шайи

МИМО ГЛАВНОГ ТОКА

Пре него што би приступио писању неког од својих романа, Александар Тишма би, по сопственом сведочењу, имао обичај да замисли неки физички облик или предмет чијој би структури наликовала замишљена конструкција дела које намерава да напише. Књигу која би се бавила његовим прозним остварењима желели бисмо, следећи тај принцип, да замислимо најпре као рибарску мрежу – довољно крупну да дише и пропусти различите приступе, методе, па и ставове, и довољно ситну да похвата све оно важно што је о великом делу великог писца већ речено, али и пропуштено. Исплешћемо стога најпре неколико основних чворова служећи се појмовима који одређују, као прве асоцијације, прозни опус Александра Тишме.

За нас, *исти́ина* је прва кључна асоцијација на дело Александра Тишме, и то истина у својим различитим аспектима и значењима. Тумачећи Тишмину прозу сусрешћемо се, дакако, с појмом уметничке истине, као најширим; затим појмом истинитости у приказивању стварности; потом следи аутобиографска истина; најзад, историјска, документарна истина. Писац је у интервјуима често помињао да највећом похвалом свог књижевног рада сматра ону која каже да је он писац који не лаже (Тишма, 1996: 21). Од најранијих приповедака, па до позне мемоарске и дневничке прозе, упадљив је његов труд да свет, јунаке и, на крају, себе самог представи што истинитије, макар по цену огољености, бруталности, чак и када то делује као шок који је сам себи сврха. Истинитост по сваку цену, међутим, за Тишму није сама себи сврха. Говорећи о задатку писца, он истиче:

Он [писац – прим. Ј. А.] мора да нађе свом осећању један шири живојни, дакле уметнички вид. Самим тим он делује под йри́йиском једно́й еи́ичко́й имйерайшива, јер се, тиражећи тај шири, живојни вид, нужно одриче само субјективної, по́сйаје нека вр́сйа медијума у којем се одсликава и́сйи́йна и́ренуи́ка. А и́сйи́йна је еи́ична. (1996: 13)

Веза између етичности и истинитости у књижевности представља можда и кључ за објашњење већине поетичких консеквенци у његовом делу. Иако

по уметничком сензибилитету Тишма делује као писац окренут субјективном, он окретање ка објективном види као етички императив, једини начин да оправда своје постојање као објективног медијума у којем се одражава истинна тренутка. Склоност ка огољавању допринела је специфичној стилској обојености Тишмине прозе, у којој се натуралистички детаљи износе хладним, неутралним, готово незаинтересованим тоном. Зло као стожер тематске структуре, али и основни покретач већине ликова и вероватно најбитнији фактор за избор наративних модела, најтешње је повезано са склоношћу ка истинитости у писању. Ту истинитост Александар Тишма види као једини етичан приступ у приказивању стварности у којем је мирее са злом, његово игнорисање и нерегистровање, једнако чињењу зла. Никола Милошевић, парафразирајући Ничеа, закључује поводом Тишминих књига да „уметност имамо зато да не бисмо умрли од истине” (Milošević, 1990).

Тишма је, као ретко који други писац, оставио врло обиман корпус дневничких бележака, које су богате аутопоетичким ставовима и коментарима и прате његово уметничко и животно сазревање. Из њих сазнајемо шта је пресудно утицало на његову свесну одлуку да се бави писањем као јединим начином не само да се изрази већ и да опстане. Различитост је један од главних узрока:

Трајајући за битним животињним истинама које бих да претпочим у уметничку форму, наишао сам управо на оно најдубље у себи, на најрасни стид, на различитост која тишћу. [...] Ја сам деведесет одсто животиња глумио. [...] Глумио сам зато што сам био веома различит од других и осетио сам то веома рано, као дете. Онда сам схватио да, или морам да глумим, или ћу проићи, убиће ме, бацином ће ме убити. Јер не могу да поднесу да неко буде друкчији, да има друкчија мишљења... и ја сам онда изишћувао оно што се очекује од мене. (Тишма, 1996: 204)

Тишмино „мешанство” појављује се као један од лајтмотива његових раних дневничких бележака. Расни стид, који често помиње, покренуо га је да најпре читање, а затим и писање, препозна као модалитет за налажење свог места у свету у којем се целог живота осећао као маргинална појава. Отуд и његова стална опсесија тиме да се као писац позиционира у контексту југословенске, а затим и европске литературе. Иронија је у томе што се никада, па вероватно ни данас, није нашао на „главном току” књижевне историје, али то је, с друге стране, сасвим одговарајуће природи његовог дела и његове личности.

Индивидуализам, издвојеност, везаност за маргину и неприпадање одређују и њега и његове ликове, те зато заслужују место на листи кључних појмова.

Неспособност за одлуку, противљење, прикључивање или било који вид активног учешћа у животу и збивањима још су неке личне особине које писац помиње у дневнику међу узроцима свог опредељења за писање. *Доживљај и њосмајрање* – то је оно што одређује њега као писца, али и његове приповедаче, па и ликове. Најупечатљивији Тишмини (анти)јунаци управо су они који личе на сувишне људе. То су пасивни карактери који кроз живот промичу осетљиви на свако зло и неправду, али без снаге да се супротставе, заузму став, приклоне некој страни или освете за повреде које су им нанете. Писац је често коментарисао да је те ликове правио по мери своје личности и да је то разлог што они нису склони екстремима, већ радије иду утабаним путем, без ризика, помало опортунистички, а помало кукавички, подносећи и кријући озледе и увреде. Овакав начин функционисања, приметимо, стоји у колизији са потребом за огољавањем зла, но то је само прва у дугачком низу контрадикција које одређују и Тишму човека и Тишму писца. Описујући себе у овој потоњој улози, говорио је да постоје две врсте писаца – активисти и сведоци, и да он спада у другу групу, без намере да то промени, јер човек треба да развија оно за шта у себи осећа потенцијал (1996: 100). Да сведочење није алтернатива активизму, већ једна од његових форми, и то она за коју је некад потребна и те каква храброст, она која нам омогућава да погледамо и у своје огледало, доказаће Тишмин опус.

Бавећи се човеком у својим делима, Тишма се, заправо, бавио његовим *сћирасћима* и *слабосћима*. Као вечити заговорник индивидуализма, како у животу, тако и у литератури, проучавао је поступке ликова који су увек помало „мимо света” и који се са својим демонима боре откривајући нам и наше поноре и оно што сами себи не признајемо, а што нас чини људима. Окренутост мутним, ниским страстима, рату, *насиљу* и *еросу*, и то најчешће укрштено, у десадовским, чудовишним комбинацијама, одређује његову прозу као помало ишчашену, мрачну и сурову. Владислава Гордић Петковић помиње да су многи критичари Тишмине коментаре да своја осећања „чува” за књижевност приписивали пре садизму него веризму (Gordić Petković, 2010: 21), што само показује на који начин је провокативност пишчевих ставова и брутална искреност изазивала реакције јавности. Тек поглед на његово целокупно дело пружа увид у то колико је свака од тих повести смишљено уграђена у једну велику, универзалну причу о усамљености, страху и бесмислу.

Тишмине изјаве често говоре о томе да је живот и иначе бесмисао и пораз, а ако неко има другачији утисак, то је само зато што лаже себе и друге. Зато му је често било приписивано да је скептик и горки циник. Он се није туђио тих одређења, напротив, сам је признавао да ништа не одбацује, али да у све сумња. Замишљајући, као младић, своју идеалну књигу, прогнозирао је да би то могло бити *јеванђеље скејџиизма*. Овај оксиморон прецизно осликава вероватно суштинску контрадикцију поетике Александра Тишме – пишући, наиме, неуморно о непоправљивом квару, о злу у човеку, он заправо не посматра пасивно, он призива добру вест; разоткривајући ругобно лице човека, он отвара могућност за искупљење.

Тон Тишиног текста увек је спуштен, неутралан, „сив”. Што су збивања која описује драматичнија, шокантнија и суровија, то је начин приказивања једноличнији, крући и дисциплинованији у избору детаља. Представљене као маргиналне и свакодневне, „страшне људске драме ломе се унутар затворених малих светова” (Палавестра, 1990: 53–55). У тим световима нема утехе, а осећај тескобе доминира атмосфером. Над свим ликовима и њиховим тривијалним трајањем непрестано се надвија сенка „трагичне слутње” (Пантић, 1999: 90–93), која извире из сваког, па и најбаналнијег геста, а Тишмин миран тон и наизглед незаинтересована опсервација само појачавају страву претећег и неизбежног трагичног исхода. Некад је и само обесмишљено трајање најтужнији од свих расплета, и многи његови јунаци то спознају. Тишма у интервјуима помиње способност писца да креира нови свет, бирајући из хаоса који га окружује елементе који ће творити логичку целину, са почетком и крајем, са дефинисаним обликом. Таква целина, тврди писац, биће „поучнија и пријатнија од самог живота” (Тишма, 1996: 345). Готово немогуће звучи да би књижевник попут Тишме, кога по правилу дефинишу као аутора који својом прозом узнемирује, узбуђује и подстиче на преиспитивање, као основну сврху књижевности навео *иријатносћ* и *поучносћ*, али чини се да управо у тој контрадикцији лежи решење за правилно разумевање његових списатељских интенција. Катартично деловање осећања страха и сажаљења у његовој прози стављено је на пробу у контексту који захтева искуство двадесетог века.

Историја занима Тишму као простор на којем је могуће пронаћи догађаје и околности довољно напете и сурове да пробуде тамне људске нагоне и оголе карактере од наноса грађанске пристојности. Позната је његова опаска о томе да је писац „дежурни синоптичар” који јавља где грми, где пада киша. Та улога сведока опредељује га првенствено према описивању историје насиља и

граничних ситуација у којима су јунаци принуђени да направе неки судбински избор. Њихов пут до тих тачака обележен је често низом случајности или импулсивних, ирационалних одлука, што појачава утисак трагичне неумитности. Након што направе избор, јунаци ће бити суочени са свешћу о неисправности одлуке, али и о ужасној истини да праву одлуку није ни могуће донети. Васа Павковић дели Тишмину прозу на *стиудије карактера*, *стиудије судбина* и *стиудије сећања* (Павковић, 2003: 44). Заиста, фабуле неких романа и приповедака окренуте су првенствено ка изградњи и истраживању карактера, док је у другима у фокусу прича о судбини, или о неколицини судбина. Четири Тишмине књиге тематизују дневничке и мемоарске белешке, што их чини студијама сећања.

Тишма је себе сврставао у писце који пишу оно што би волели да прочитају, а што други нису још написали, и уско повезује своје писање са читалачким искуством. Још као врло млад писац, он се у *Дневнику* вајка кад открије Пруста и схвати да је све оно што је желео да постигне у роману неко пре њега већ успео. Достојевски, Пруст и Ман остаће његови омиљени писци и доживотни узор. У годинама када Тишма пише прве приповетке и први роман, реалистичност те прозе потпуно је неуобичајена на књижевној сцени. Зато ће он касније подржати долазак нове генерације, представника „стварносне” прозе, објавивши Михаиловићев роман *Кад су цветале њиве*. У сукобима између писаца те генерације и „модерниста” који су им претходили, Тишма се држао по страни, тим пре што су се ти конфликти преплитали са разилажењем у политичком смислу. Његова рана проза до извесне мере утицала је на талас прозе „новог стила” (Драгослав Михаиловић, Живојин Павловић, Видосав Стевановић, Милисав Савић, Мирослав Јосић Вишњић, Милица Мићић Димовска), многи од њих и сведоче о томе, али је у време када су они почињали да пишу Тишма већ почео да експериментира са нешто другачијим стилем и формом. С друге стране, у време доминације модерниста, његов сурови и сирови реализам деловао је потпуно анахроно. Ту је можда разлог због којег је историја српске књижевности регистровала Тишму углавном као писца великих романа (пре свега, *Упошребe човека*), а ређе као припадника или представника неког поетичког опредељења или струје.

Предраг Палавестра говори о Александру Тишми као можда најмање балканском писцу од свих југословенских прозаиста свог времена и тумачи то његовом блискошћу са средњоевропским духом и трагичним искуством отуђења и тескобе, присутним у делу готово свих јеврејских писаца, од Кафке до

Сингера. Јеврејско порекло повезивало га је често са Данилом Кишом, те су се многи критичари бавили повлачењем паралела између та два писца и њихових дела. Јован Попов у тексту „Јеж и јоргован” (Роров, 2001: 64–77) најпре истиче њихове биографске сличности – етничку различитост родитеља, место рођења, новосадску младост, уточиште од рације у Мађарској, пут у Париз. Такође, проналази и сличности у књижевном укусу, будући да је Пруст једна од чворишних тачака утицаја за обојицу писаца. Везује их и национално осећање јер као Јевреји, при томе мешанци, доживљавају Југославију као своју природну средину где њихова национална недефинисаност не представља оптерећење. Обојица се баве испитивањем порекла зла, с тим што Тишму првенствено занима зло у човеку, а Киша друштвено зло. Теже истинитости и *етничности* *писања*. Наративне технике и поступци често су им слични – удео аутобиографских и документарних елемената, важност писама и личних бележака, модел истраге, мотив ока-камере (наслеђе француског новог романа), све су то методе које се јављају и код Тишме и код Киша. Занимљиво је да је резултат примене истог поступка код та два писца често потпуно различит. То је вероватно узроковано удаљеним поетичким позицијама са којих полазе и другачијим сензибилитетом за литературу и оно што би она требало да пружи. Попов ту разлику, као и чињеницу да се два писца нису много дружила, и поред свих сличности, објашњава разликама у њиховим карактерима, што је наговештено већ метафоричним насловом његовог текста.

Светозар Кољевић примећује да се и код Тишме и код Киша лично искуство у оквиру драматичних збивања уситњује на низ појединачних трагичних људских судбина и да никад не израста у историјску визију, као што је случај код неких других писаца (Koljević, 2001: 46). Тишма је о Кишу говорио у Матици српској, на књижевној вечери посвећеној том писцу 20. октобра 1989. У тексту који ће касније бити објављен под насловом „Разногласна личност” (Тишма, 1989: 535–536), он се посебно осврће на необичну етничку симбиозу Кишових родитеља, која је заправо обрнута од оне из које се родио сам Тишма. Бавећи се особеношћу таквих разнородних комбинација, он алудира на ликове својих романа. У *Упошребџи човека* отац Јеврејин и мајка Немица имају сина и ћерку који се опредељују различито. Код ћерке, Вере, мешовито порекло развија жељу да, супротстављајући му се, занемари све појединачно, специфично и пригрли опште (предано плеше танго и фокстрот), док њен брат Герхард копка баш по посебностима и гине бирајући улогу илегалца-терористе.

Александар Тишма прозног писца Данила Киша пореди са Вером, будући да је, као и она, тежио општем и развијао врхунски артизам, а етничке специфичности подређивао, као материјал, уметничком циљу. С друге стране, Данило Киш је, сматра Тишма, лично био склон екстремима и понекад био кавгаџија, што га приближава Герхарду. У *Дневнику* Тишма бележи да је Киш бољи од њега у области интелегенц-литературе, што је термин којим Киш назива средњоевропски, грађански, заправо „јеврејски домен” у којем су настали романи обојице. У истом поређењу, писац *Дневника* истиче Кишову супериорност у уметничком изразу и „метафизичности”, али наглашава своју предност када је реч о мотивима, нарочито еротским (Тишма, 2001: 960). Тишма је радо пратио и одјеке својих дела у књигама других писаца, жудећи не толико за потврдом колико за припадношћу у поетичком смислу. С одушевљењем у *Дневнику* описује мемоарско-аутобиографски протороманескни текст *Удри бангу* Мирослава Поповића, за којег каже да је једини писац који се на њега угледао. Образац романа *Уйойреба човека* у Поповићевом тексту примећује и Милица Николић, Тишмина драга пријатељица чије је мишљење и критику изузетно ценио (2001: 1073). Слично реагује и на појаву Максимилијана Еренрајха Остојића, добитника НИН-ове награде: „Прва литерарна [...] потврда мога мешанства. [...] Та полујеврејска колебљивост, нејасноћа, нечистоћа назирали су се кроз моје књиге, али сад оне, и те моје као њихов израз, имају, као усамљена биљка, један тврд, сув кочић уз који могу да се привежу. Нисам више сам” (2001: 1122).

Усамљеник који је желео да негде припада, скептик који је тражио нешто у шта ће моћи да поверује, хуманиста који истражује зло у људима, еротоман који пише о потрази за идеалном љубављу, све су то екстремизми између којих се кретала необична личност Александра Тишме. Дело које је на тој путањи настајало не може бити ништа мање интригантно.

„ЧОВЕК-ОСТРВО”

Александар Тишма рођен је 1924. године у Хоргошу. Детињство и младост провео је са мајком Олгом и оцем Гавром у Новом Саду. Отац му је остао без новца за школовање у петом разреду. Одбивши да буде свештеник, запошљава се код трговца у Сегедину. Касније му је газда поверио своје винарије у Хоргошу. Ту је упознао мађарску Јеврејку Олгу, па су се заједно, на њену жељу, преселили у Нови Сад, где Гавра отвара агентуру за трговину колонијалном робом, нарочито јужним воћем. Интересантне детаље о Тишминој¹ породици у тим годинама проналазимо у сећањима његове баке Терез Милер, која су под насловом *Истийниџа ѝрича* објављена 2012. године. Занимљив текст прати успоне и падове способне жене која је водила читаву породицу кроз два рата, сјајне пословне успехе, али и бројне невоље. На посебно топао начин Терез Милер описује свој однос са Шацијем,² што је био породични надимак Александра Тишме. Он је као дечак често из школе долазио право код ње, ту је остајао и да спава, чак је тамо и преселио своју полицу за књиге. Један од најбоље написаних делова односи се на Новосадску рацију, и смрт коју је Тишмина бака тада за длаку избегла.

Александар Тишма у многим приликама говорио је о томе да Новосадску рацију 1942. сматра најважнијим догађајем свог живота. У драматичном сведочанству Терез Милер приказано је како је била доведена надомак рупе у леду када је дошла наредба да обуставе акцију. Шаци одлази с њом у Будимпешту, тамо студира и већ на другој години студија проналази посао. Код куће много учи, чита, проучава језике. Међу књигама које га опседају појављују се *Ковачи лажној новца*, *Америчка ѝраџедија*, *Шест љица ѝражи ѝисца*,

¹ Миро Вуксановић прикупио је у једном тексту различита значења необичне речи „тишма” и повукао паралелу између тог породичног надимка-презимена и онога што ће постати основна обележја поетике Александра Тишме. Међу тим значењима налазе се: стиска, тескоба, мноштво, жамор, врева, гомила унесрећених људи, бољка.

² Ово је чест породични надимак на немачком говорном подручју и еквивалент је нашем „душо” или „драги”.

Жидов *Дневник*, Хакслијева *Сатирска иџра* и *Конџирајунктџи*. И касније ће, као зрео писац, често издвајати неке од тих писаца, али ће за њега вечити узорџ остати Достојевски („због вртлога патњи и гадости и блескова узвишености”) и, свакако, Пруст („због истанчаности и густине дочараног живота”) (Тишма, 1996: 19). У једном каснијем интервјуу поменуће да му је дечачки узор био Наполеон и да се дивџо његовој одлучности и амбицији (1996: 9). Током 1942. и 1943. године, он на Економском и Филозофском факултету у Будџмпешти студира економију и романистику. Током рата, помиње Тишма, интересовале су га само жене и књџге. Романи које је написао тридесетак година доцније обнављају мотив књџжевности као контрапункта свеопштем разарању. Почетком децембра 1943, читамо у *Дневнику*, Тишма одлучује да ће бити *срџпски књџжевник*. Такво национално одређење веома је необично за његову каснију склоност ка истицању сопственог мешанства, неприпадања иједној нацији. Међутим, можда је управо писање видео као начин да превазиђе то што је у младићком добу доживљавао као стџд и оптерећење. У интервјуима је изјављивао да је за његово опредељење за писање пресудна била, пре свега, његова неспособност за живот (1996: 19). Немир ће остати до краја основни покретач његовог списатељског рада, али ће му писање увек ићи споро и мукотрпно, и за поједина дела биће му потребне деценије да пронађе модел, облик новог света који бар у обрисима мора да му буде познат како би почео да пише. Тишма такође говори и о својој потреби да побегне од стварности и створи свет који није тривијалан као онај који га окружује. То бекство одвело га је право у срж те исте стварности и он се страсно препустио описивању што нижих и тривијалнијих слојева стварности, сматрајући да све што није подземље и маргина, сав званични, надземни живот, представља само фасаду и стога није ни од каквог значаја за литературу.

Током 1944. године провео је неколико месеци на принудном раду студентата у Трансилванији, да би исте године ступио у Народноослободилачку војску у Новом Саду, и од новембра провео годину дана као члан Пропагандног одељења. То искуство одвело га је у новинарство, па је одмах по ослобођењу и демобилизацији почео да ради као новинар-сарадник у *Слободној Војводини* од 1945. до 1949, а затим и у *Борби*, на омладинској прузи Шамац–Сарајево. Истовремено, студира и дипломира на Одсеку за германистику Филозофског факултета Београдског универзџтета. На англистици је дипломирао 1954. Напушта новинарство 1949. године и почиње да ради у Издавачком предузећу Матице српске као секретар, да би касније постао уредник, све до пензије 1982.

Члан уредништва *Лейбойиса Майице српске* био је од 1958. до 1972. Заједно са њим, уредници су били Младен Лесковац, Бошко Петровић и Борислав Михајловић Михиз. Четири године (1969–1973) провео је као главни уредник. Након њега, на позицији главног уредника нашао се Димитрије Вученов, док Тишма остаје у уредништву. У тексту „Тишма у Матици српској (Образложење и оправдање)”, Божидар Ковачек сачињава детаљан преглед свега што Тишму везује за Матицу српску и *Лейбойис* (Делић, 2005: 326). Први његови редови појавили су се у ЛМС, св. 1–2 за јануар и фебруар 1950. Реч је о приказу драме *Ливница* Ота Бихаљија Мерица. Већ у следећем броју објављен је приказ књиге Гојка Бановића *По нашој земљи*, а у наредном приказ романа *Један животи* Јована Николића. Први приказ потписан је само иницијалима, док је код трећег стигао до пуног имена и презимена у потпису.

Прва Тишмина песма „Стварање” објављена је у *Лейбойису* у јануару 1951, прва прича „Ибикина кућа” у јулу исте године, а прва штампана драма *Јелена Гаванска* објављена је, такође у *Лейбойису*, 1959. године. Наредне године појављује му се први есеј „Пут испуњења и пораза” (о Штефану Цвајгу). Матица српска објављује Тишмину прву преведену књигу *Нови сјахија*, 1959. године, као и прву збирку приповедака *Кривице*, две године потом. После тога, Тишма постаје уредник и не објављује своје књиге у Матици српској, све до *Дневника*. Вероватно најлепше сведочанство о Тишмином уредничком послу јесте оно које је написао Давид Албахари (Албахари, 2005: 56–64). У време када Албахари објављује своју збирку *Породично време* (1973) и роман *Судија Димитријевић* (1978), он са Тишмом сарађује на тим рукописима, тачније на причама које најпре објављује у *Лейбойису*. Албахари описује да је Тишма у коментари-ма концизан, прецизан и искрен, да хвали и критикује подједнако отворено, и не крије кад нешто не зна. У једном писму уредник каже да му се чини да се писац у једној причи мало расплињава, замагљује, али се одмах ограђује – то је његово мишљење, можда Албахари том приповетком започиње, како Тишма наводи: „[...] нешто ново што ми још не можемо, не унемо да прихватимо. Видите још једном приповетку (ваљда имате копију), видите да ли смо у праву или нас утисак вара. Ако се будете осетили сигурним да сте у праву, ми ћемо причу и овако штампати. У супротном, сачекаћемо док на њој порадите” (2005: 58). Тишмин уреднички утицај види се у Матичиним едицијама *Данас*, *Романи*, *Поезија* и другим.

За Тишмин рад у Матици везује се блиско пријатељство које је гајио са Бошком Петровићем и Младеном Лесковцем. Познати као *новосадски њиролист*

(како их је Борислав Михајловић Михиз називао), били су чувени као пример пријатељства које је опстајало и поред значајне разлике у годинама, па и у књижевним погледима. У записима и анегдотама савременика Тишма се појављује често као сурово искрен, хладан и прек и тај је стереотип о њему готово свуда присутан. Ласло Блашковић бележи причу „Фрања у Тишми” (објавиће је и у свом дневнику *Дневник њрбаваца*), о томе како је Фрања Петриновић требало да напише приказ Тишминог *Дана одлајања* за специјални број *Поља*. Након одуговлачења, није ни написао тај текст, што је Тишму погодило до те мере да више није хтео да чује за њега. Блашковић такође приповеда о томе како му је Тишма причао да се једном изгубио са Павићем. Касније је прочитао причу о томе у књизи *Око своје осе* и насмејао се својој наивности, у којој је мислио да је прича само за његове уши. Драган Великић у свом есеју „Тишма – човек-острво” говори о томе да је Тишма био директан и отворен у комуникацији, често непријатан, јер се није трудио да ублажи свој оштар суд. Михајло Пантић у причи „Тишма” из књиге *Свакодневник чијања* даје кроки свог последњег виђења са тим писцем. Запис је обликован на основу напетости између узбудљивог утиска о разговору са великим мајстором приповедања и дирљивог сусрета са једноставним старчићем који покушава да завара глад и убије време до поласка воза. Драшко Ређеп пише о Тишми као *уличару*, у значењу шетача, апатрида, који је посебно волео и ценио маргинализоване, па и у уметности, наводећи пример Штефана Цвајга.

Тишма је са још неколико писаца, међу којима су били Павле Угринов, Живојин Павловић, Филип Давид, Видосав Стевановић и Мирко Ковач, формирао групу независних писаца 1989. године, са циљем да не подлегну „национално-територијалној хистерији”. Његов одлазак у Француску, деведесетих година, поделио је јавност поводом моралности његове одлуке. Полемике су изазвали записи Видосава Стевановића у *Дневнику самоће: избор фрајмената 1988–1993*. Писац, наиме, на неколико места помиње Тишму, коментаришући његову одлуку:

Тишма је у Француској, намрјођен, љути на цео свет који га није схватио и довољно наирадио. Две године је на бризи француској министарства културе и подстијендијама, уместио под њаљбом режима у Београду, као њројивник рата који био никад није написао ни рекао, осим у себи, али и био толико њихо да ни сам није чуо. Ојределио се за речито љујање, омиљено међу уметницима који седе на две столице. (Stevanović, 2010: 573)

У многим интервјуима које је дао домаћим и страним новинарима током периода који је провео у Француској, Тишма истиче увек исто – да је побегао како би се спасао од глупости „која га је запљускивала са свих страна” (Тишма, 1996: 382). Од њега се, у тим разговорима, углавном тражио политички коментар. Необичан је интервју који је са Тишмом, 1993. године, водила италијанска новинарка Катерина Емили. Она текст „Љубави из насилне Србије” започиње коментаром: „Није лако једној жени да – с оним што се дешава у Југославији – интервјуише писца Александра Тишму зато што овај префињени Србин, одскора седамдесетогодишњак, има једну посебну еротичност која подстиче, затим очарава и привлачи: њему се не свиђају жене, воли само проститутке.” Даље, у разговору, Тишма ће дати овакав коментар: „Окрутности и насиља има у сваком рату, али је можда тачно да су Срби најгори”, да би га затим новинарка одвојила од осталих сународника обрађајући му се као „племенитом Србину” (1996: 292). Исте године, само неколико месеци доцније, Тишма ће дати интервју непознатом аутору у Бону и том приликом ће рећи: „Хрвати у свом новом Уставу нису поменули српску мањину. [...] Циљ је био да се Срби понизе као у Хитлерово доба” (1996: 310). Уклапа ли се опаска о *речитом ћушању* са овим отвореним, искључивим и при том често опречним изјавама, те да ли је то део контрадикторне природе, опортунизам или пак својеврсна лите-раризација политичких и моралних ставова? У Тишмином маниру антрополошког песимизма, рекли бисмо: вероватно све од наведеног.

Прву Тишмину збирку песама *Насељени свети* објавила је Матица српска 1956. године. Пет година касније, изашла је друга поетска збирка *Крчма*, као и збирка приповедака *Кривице*. Друга књига приповедака *Насиље* излази 1965. Први роман *За црном девојком* Тишма објављује 1969, а тада се појављује и његова путописна књига *Друје*. Следе романи: *Књија о Бламу* (1972), *Ујошреба човека* (1976), *Бејунци* (1981), *Вере и завере* (1983), *Кайо* (1987), *Широка враћа* (1989). Роман *Женарник* објављен је постхумно, 2010. године, а наредне године појавила се и збирка Тишминих драма *Дозвољене цуре*. Објављивање приповедачких збирки мало је теже пратити, будући да је Тишма имао обичај да „рециклира” неке приповетке, па и читаве делове збирки, и да их објављује по неколико пута, у оквиру различитих књига. Након *Насиља* и *Кривица*, појављују се *Мрјиви ујао* (1973), *Повраћаак миру* (1977), *Школа безбожништва* (1978), *Хиљаду и друја ноћ* (1984). Прозна књига *Које волимо* објављена је 1990. *Песме и зайиси* изашли су 1997. године и представљају комбинацију Тишминих песама и критика које је објављивао у часописима. *Дневник* се појављује два

пута, најпре 1991, када обухвата записе од 1942. до 1951, а затим и 2002. године, када се у једном издању представљају сви Тишмини дневнички записи од 1942. до 2001. Збирку интервјуа *Шта сам говорио* објавио је 1996. године, а исте године изашла је и књига *Лица, Сиомен на Новаковића*. Мемоарску књигу *Сечај се вечкрај на Вали* Тишма је објавио 2000. године, а збирку аутобиографских записа *Око своје осе* 2001.

Дописни члан Војвођанске академије наука и уметности Тишма је постао децембра 1979. године, а редовни новембра 1984. Исте године постао је и члан председништва ВАНУ, а све до 1986. био је секретар председништва. Био је члан Српске академије наука и уметности, али и Академије уметности Берлин-Бранденбург. Међу наградама које је добио треба поменути Бранкову награду Сремских Карловаца, Октобарску награду Новог Сада, Нолитову награду, НИН-ову награду за роман, Награду Народне библиотеке Србије за најчитанију књигу, Награду „Карољ Сирмаи”, Андрићеву награду, Награду ослобођења Војводине, Награду Жељезаре Сисак, Награду „Бажаликом” за превођење са мађарског језика и Награду Друштва књижевника Војводине за животно дело. Такође, Тишма је добитник државног признања Аустрије за европску књижевност, Награде града Палерма „Мондело”, Награде Сајма у Лајпцигу. У Лајпцигу је добио Награду за европско разумевање, али се од те награде на неки начин ограђује, коментаришући да није одговоран за награду коју су му други дали. Добио је и Вукову, Награду Културно-просветне заједнице Србије и *Дневникову* награду „Светозар Милетић” за публицистику. НИН-ову награду за роман године Тишма је добио 1976. године за књигу *Ујошреба човека*. У жирију су били Сретен Марић (председник), Далибор Цвитан, Радован Вучковић, Сретен Асановић, Вук Филиповић, Петар Цацић, Мухарем Первић, Чедомир Мирковић, Јовица Аћин и Владимир Стојшин. Када је 2003. године, поводом педесет година додељивања НИН-ове награде за роман године, организовано гласање свих дотадашњих чланова НИН-овог жирија за десет најбољих романа који су ту награду добили, Тишмина *Ујошреба човека* нашла се међу њима. Романи и приповетке превођене су му на мађарски, пољски, македонски, словеначки, француски, чешки, русински, енглески, норвешки, италијански, хебрејски, фински, албански, румунски, холандски, немачки, шведски и дански језик.

Тишма је, одговарајући на позив часописа *Die Zeit* да пошаље неку своју карактеристичну фотографију са објашњењем, послао слику дечака из Варшавског гета са дигнутим рукама. Текст који је написао као прилог гласи:

Фотографисали су ме разним поводима, као сина породице, као ученика, као студента, као војника, као писца који наступајући пред публиком. Све је то било лажно јер никада нисам био прави. Једино нисам лагао када сам писао [истакла Ј. А.]. Зајмо вам уместо своје фотографије шаљем њу, али је признајем као своју. Не само што ми је овај дечак сличан, фотографија изражава и основно осећање моје сазревања: немоћ пред прописима живота, човечанства и стварности.

Младић који је у литературу ушао како би пронашао своје јавно лице, како би се „легалizовао” и оправдао своје постојање у њој, није добио скоро ништа од тога. Добио је, напротив, могућност да буде потпуно искрен у својим најмрачнијим страстима и дилемама и да, истражујући их, проговори о човековој слабости на јединствен и бруталан начин.